

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ШИЙНИХ ПРИКРАС У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для шиї у східноподільських говірках.

Ключові слова: лексико-семантична група, назви прикрас, східноподільські говірки.

Назви прикрас посідають окреме місце у структурі тематичної групи назв одягу. Їх репрезентують дві мікрогрупи: назви прикрас, що одягають безпосередньо на тіло людини – прикраси для вух, шиї і грудей, для рук – зап'ястя і пальців, волосся і голови, а також назви прикрас, що розміщені на одязі. Назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, про що свідчать археологічні розкопки та писемні пам'ятки. Поряд із суто естетичною функцією, вони були оберегами, амулетами, застібками для одягу, шпильками для волосся тощо [5, с. 31]. На думку Т. Піцури, в історії людства та його матеріальної культури прикраси попереджують появу одягу. Ними користувалися спочатку однаковою мірою як чоловіки, так і жінки. Згодом оздоба стають “монополією жінок” [8, с. 116]. Отже, назви прикрас несуть закодовану інформацію про духовну й матеріальну культуру наших предків.

В українській лексикології назви прикрас були частково предметом дослідження на діахронних зрізах [2; 5; 6]. Незначна кількість досліджень назв прикрас у говірках [9; 8] зумовлює актуальність нашого дослідження. Цією статтею маємо на меті розглянути структурну організацію, формування та функціонування лексико-семантичної групи назв прикрас для шиї у східноподільських говірках. Джерелами дослідження стали авторський словник [Березовська], укладений за матеріалами 207 східноподільських говірок, лексикографічні та дескриптивні праці різних діалектних територій.

Однією із давніх найпоширеніших жіночих шийних прикрас є намисто. Цей виріб являє собою нанизані на нитку намистини, які могли бути вироблені з різноманітного матеріалу – від насіння рослин, скла, смальти до дорогоцінних каменів, найбільш поширеними з яких були перли, корали, бурштин [7, с. 138–140; 3, с. 129]. На суцільному ареалі досліджуваних говірок сему ‘прикраса, виготовлена з нанизаних на нитку намистин’ реалізована словом *намисто*, що відоме українській мові з XVI ст. [5, с. 38]. Ця лексема постала як результат видозміни деетимологізованої форми *монисто* з метатезою [м] і [н] під впливом слів з префіксом *на-* (ЕСУМ, IV, 35), і саме в цій формі стала літературною нормою (СУМ, V, 148), витіснивши етимон *монисто*, що має індоевропейський корінь *mnop «потилиця, шия» на периферію мовної системи (ЕСУМ, III, 507).

У досліджуваних говірках, реалізуючи узагальнену семантику, лексема *намисто* входить до складу словосполучень, що диференціюють виріб за матеріалом виготовлення. Конкретизатор може бути виражений іменником з прийменником або відносним прикметником: *намисто з коралів, намисто з перлів, намисто з янтарю, намисто коралове, намисто янтарне*.

На позначення намиста поодинокими вкрапленнями зафіксовано словосполучення *на¹мисто барла¹мутове*, де прикметник *барламутовий* є результатом фонетичної модифікації лексеми *перламутровий*, про що свідчить і вказівка респондента: *барла¹мутове на¹мисто / це ко¹лишн¹’е / ни ти¹пер¹’ишн¹’е / до¹ж¹но¹ /бути там три¹ ниточки й¹го /са¹ме¹ мен¹’че дві¹ / а то¹ /б¹·іл¹’ше / три / ш¹тири / а барла¹мут / це¹ назва в·ід¹ кам·ін¹ц¹’а / б·ілого* (Коч.), де білий камінець, без сумніву, є перлиною. Видозміна звукової структури слова може бути пояснена складністю запам’ятовування звукової оболонки “чужого слова” [1, с. 95]. Однак зауважимо, що респондент вказує і на іншу диференційну ознаку прикраси, номіновану цим словосполученням, – це кількість низок.

Сему ‘нанизані на нитку намистини’ в багатьох говірках обстежуваної мовної території реалізує лексема *буси*. Це слово не має єдино прийнятої

етимології. Здебільшого його пов'язують із *biser*, що походить від арабського *busra* (ЕСУМ, I, 306). За даними “Етимологічного словника української мови”, лексема *буси*, крім української, де є рідковживаною, відома тільки російській мові, в якій вона стала літературною нормою. Можемо припустити, що її функціонування в досліджуваних говірках підтримується впливом російської мови. За даними дослідників, лексема *буси* відома і в інших говірках української мови, наприклад карпатських [8, с. 119].

У “Словнику української мови” слово *буси* зареєстроване зі значенням “те саме, що намисто”, з ремаркою *рідко* та паспортизовано цитатою з твору І. Нечуя-Левицького (СУМ, I, 263).

Намисто може складатися з однієї або кількох ниток з нанизаними намистинками. Нитка з нанизаними намистинками як елемент намиста має спеціальне лексичне позначення. У більшості говірок досліджуваної мовної території побутує назва *низка*, що є літературною нормою (СУМ, V, 411) та може позначати будь-які нанизані предмети.

Опозиція за диференційною ознакою ‘намисто в одну низку’ і ‘намисто в кілька низок’ не знаходить послідовного втілення на лексичному рівні, проте може позначатися словосполученням із числівниками *намисто у дві низки, намисто у три низки*.

Рідше фіксуємо лексему *разок*, що є демінутивним утворенням від слова *раз* ‘один момент повторюваної дії’ (ЕСУМ, V, 15).

Одиноким вкрапленням на досліджуваній території на позначення намиста зафіксовано лексему *лучка* – ^l*лучка* ‘намисто з дрібних камінців’ (*луч'ки но'сили з др'іб'нен'кого / ма'лого на'мистичка* (Гран.)). Слово *лучка* “прикраса” не внесено до реєстру “Словника української мови”, а зафіксовано тільки як демінутив лексеми *лука* (СУМ, IV, 560). Вірогідно, раніше це слово було більш поширене: у “Словарі української мови” ця лексична одиниця зафіксована як полісем, у структурі якого виокремлено значення ‘низка, одна нанизана нитка чого-небудь (грибів, бус та ін.)’,

‘узорчасте намисто з різнокольорових намистин’ (Грінч., II, 383). Можемо припустити, що ця лексема походить від питомого *l^ka* “кривизна, вигин” і мотивується округлою формою низки.

У більшості говірок лексема *коралі* – *ко'рал'і*, *ка'рал'і* – вживається на позначення намиста, виготовленого з коралів – вапнистих відкладів морських тварин коралів, які після обробки використовуються як прикраси. Г. Войтів відзначає, що зі значенням ‘намисто з коралів’ вона широко фіксується в писемних пам’ятках XVI–XVIII ст. Ця семантика розвинулася внаслідок метонімічного перенесення матеріалу виготовлення на предмет [5, с. 39]. В окремих говірках на позначення намиста з коралів функціонує фонетичний варіант з кінцевим голосним [и] – *ко'рали*, який у загальномовному вжитку закріпився тільки на позначення морських тварин роду поліпів та каменю, що утворюється з вапнистих відкладів (СУМ, IV, 285).

Діалектний матеріал засвідчує, що на досліджуваній мовній території лексема *коралі* має розгалужену семантичну структуру. Крім розглянутого значення, вона слугує для номінації намиста, виготовленого з іншого матеріалу: ‘намисто з червоних камінців’, ‘намисто з великих коричневих камінців’, ‘намисто з великих білих камінців’, ‘намисто з дорогоцінних каменів’, ‘намисто з натуральних відшліфованих камінців у декілька низок’, ‘намисто зі скла у формі ягід’.

Крім лексеми *коралі*, номінацією намиста, що мотивована матеріалом виготовлення, є поодинокі засвідчені назва *перли* ‘коштовна прикраса із натуральних перлин, нанизаних на нитку’, що також уживається в плюральній формі. Ця номінація виникає шляхом метонімічного перенесення “матеріал виготовлення” → “виріб”. Із таким значенням лексема *перли* кодифікована у “Словнику української мови” (СУМ, VI, 338).

У досліджуваних говірках на позначення прикраси для шиї збереглася давня питома (Фасмер, III, 125) лексема *ожир'ел'іе*, що репрезентує сему ‘прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї’. Вона утворена від давньоруської лексеми *жерело* “горло” за

допомогою префікса **о-** “навколо” і суфікса **-лиць**, що утворював назви предметів. У діалектах збереглася назва *огорлиць*. У давньоруських пам’ятках слово *ожерлиць* означало прикрасу у вигляді коміра-наплічника, який одягали через голову. У пам’ятках староукраїнської мови лексема *ожерельє* виступає зі значенням ‘прикраса царського одягу та одягу вищого духовенства, оздоблена золотом та перлами’. Українською літературною мовою ця лексема не засвоєна, проте вона функціонує і в інших діалектах української мови. Наприклад, Т. Піцура зафіксувала її в окремих говірках Чернівецької області. Однак дослідниця припускає, що це слово можна кваліфікувати як запозичення з російської мови, зважаючи на його невластиву українській мові фонетику та значно ширше семантичне поле в говорах російської мови [8, с. 119]. На нашу думку, правомірніше було б говорити тільки про підтримку функціонування цієї лексеми, що є спільнослов’янським утворенням, російською мовою.

Однією з шийних прикрас є предмет, виготовлений із золотих, срібних або іншого дорогоцінного матеріалу з’єднаних між собою ланок, – ланцюжок. Ним користуються як жінки, так і чоловіки. У досліджуваних говірках сему ‘прикраса для шиї, з металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним’ у вигляді ланцюжка реалізовано рядом лексем із питомим коренем *цеп-*. У більшості говірок названий предмет номіновано лексемою *цепочка* – іменником жіночого роду, що в цьому лексико-семантичному варіанті втратив значення демінутивності. В обстежених говірках ця лексична одиниця реалізується такими фонетичними варіантами: *’цепочка*, *’цепоч·ка*, *ци^{el}почка*. У незначній кількості обстежених населених пунктів на позначення цієї прикраси функціонують іменники чоловічого роду *цепок*, *цепочок*: *це^{ul}пок*, *ци^{el}почок*.

У “Словнику української мови” лексему *цепочка* не зареєстровано. Тут представлено тільки слова *цеп* “те саме, що ланцюг”, *цепок* “зменшене до *цеп*” (СУМ, XI, 200–201).

Синонімом до розглянутих лексичних одиниць є лексема *ланцюжок*, що є похідною від іменника *ланцюг*, запозиченого українською мовою з німецької через посередництво польської мови (ЕСУМ, III, 192). На позначення прикраси ця лексема в українській мові вживається здавна. Г. Войтів відзначає, що писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. широко фіксують і лексему *ланцюг*, і демінутив *ланцюжок* на позначення шийної прикраси [5, с. 40]. Вірогідно, що в подальші періоди розвитку української мови лексема *ланцюг* втрачає здатність номінувати прикрасу для ший. Реалізація цієї семи закріплюється за словом *ланцюжок*. Саме з цим значенням вона представлена у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка (Грінч., II, 344).

В обстежуваних говірках також не виявлено вживання слова *ланцюг* на позначення прикраси, що може свідчити про спеціалізацію семантики деривата *ланцюжок* та втрати ним демінутивності. “Словник української мови” не засвідчує лексеми *ланцюжок* у значенні ‘прикраса для ший’.

На позначення намиста в досліджуваних говірках зафіксовано лексему *пацьорки*, реалізовану трьома фонетичними варіантами – *па'цєрки*, *пацєр'ки*, *па'ц'орки*. За даними “Етимологічного словника української мови”, це – запозичення з польської мови; польське *paciorki* «чотки, намисто» є формою множини від *paciorek* “молитва; намистинка” (намистинками на чотках відраховується кількість прочитаних молитов); польське *paciorek* є демінутивом від *pacierz* “молитва”, яке зводиться до латинського *pater* “батько, отець” (першого слова молитви *Pater noster* “Отче наш”) (ЕСУМ, IV, 323). У східноподільських говірках лексема має розгалужену семантичну структуру і виступає на позначення прикрас одягу, взуття, скатертин. За спостереженнями дослідників, лексема відома переважній більшості говірок української мови в численних фонетичних і лексико-семантичних варіантах [8, с. 117].

Однією з оригінальних жіночих прикрас, що з'явилася у XVIII ст., є дукач, що являв собою великий золотий медальйон у вигляді монети, який

носили на ланцюжку, іноді одягали разом з намистом. На дукачах з обох боків були зображення святих та сцен зі Святого Письма [5, с. 41; 2, с. 269; 7, с. 149]. У східноподільських говірках вона позначається лексемою *дукач*. Слово *дукач* потрапило на український мовний ґрунт через польське посередництво з німецької мови, в останню – з італійської (ЕСУМ, II, 143). Спочатку ним називали золоту монету, і в цьому значенні воно відоме всім слов'янським мовам. А як назва прикраси фіксується з XVIII ст. [5, с. 41]. Нині дукат як прикраса вийшов з ужитку, проте пам'ять мовців зберігає відомості про цю реалію, і, як свідчать відповіді респондентів, крім зображень релігійного змісту, на дукачі могли розміщуватися інші зображення: *у дукач устаўл'алас'а ікона / чи фотог'раф'їа кавал'ера* (Черп.). В українській мові лексема, що репрезентує сему 'дукач', представлена двома фонетичними варіантами – *дукат* і *дукач* (СУМ, II, 433–434). В східноподільських говірках побутує варіант із кінцевим [ч] – *дукач* та спорадично засвідчується акцентуаційний варіант *дукач*. На позначення цієї прикраси функціонує і демінутив *дукачик*.

Дукачі могли утворювати цілу низку [7, с. 149]. Прикраса, виготовлена тільки з одних дукачів, у досліджуваних говірках номінована множинною формою *дукач'і*. Таким чином, за формою однини і плюральною формою закріплено різні денотати.

Репрезентантом семи 'прикраса, яку носять на ланцюжку' є лексема *підвіска*, семантично мотивована дієсловом *підвішувати*. Вона виявляється у двох фонетичних варіантах – *підвіска*, *подвіска*, останній з яких може підтримуватися впливом російської мови, а перший кодифіковано як літературну норму (СУМ, VI, 406). У "Словнику української мови" зареєстровано ще один варіант, виражений іменником чоловічого роду, – *підвісок* (СУМ, VI, 407). Проте в розмовному мовленні на досліджуваній території він не побутує.

В обстежуваних говірках засвідчено лексему *кулон* – *кулон*, яка є недавнім запозиченням з французької мови (фр. *coulant* "коштовний камінь

на ланцюжку, намисті”) (ЕСУМ, III, 134). Однак у більшості східноподільських говірок уживається утворена на власномовному ґрунті від запозиченої основи демінутивна форма, представлена двома фонетичними варіантами – *ку^лончик*, *ку^лон'чик*.

У “Словнику української мови” лексему *кулон* зареєстровано зі значенням “жіноча прикраса з дорогоцінного каменю або іншого матеріалу на ланцюжку, яку носять на шиї” (СУМ, IV, 391). Народнорозмовна форма *кулончик* до реєстру не внесена.

Окрему мікрогрупу назв прикрас, які підвішують, утворюють найменування предметів, які виконують функцію оберегу. Вони здебільшого вироблені з дорогоцінного матеріалу (золото, срібло) та виконані з ювелірною майстерністю, а тому набувають функції естетичної. Здебільшого такі предмети пов’язані з християнським віросповіданням. Суцільний ареал у зоні досліджуваного континууму утворює лексема *х^рестик*. Вона є демінутивним утворенням від лексеми *хрест*, одне зі значень якої – “предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині” (СУМ, XI, 139). Уживання номена *хрест* на позначення прикраси в досліджуваних говірках не виявлено. Ця функція закріплюється тільки за дериватом *хрестик*. У “Словнику української мови” це значення не відображено.

Крім хрестика, до ланцюжка підвішують невеликого розміру золоті та срібні пластини, на яких вигравіювано зображення святих або ж оздоблені підвіски, які за формою нагадують мішечки для ладану – *ладанки*, які наповнювали ладаном та зіллям і носили на грудях. На досліджуваній мовній території назва такого мішечка *ладанка* переходить і на ювелірний виріб, подібний формою до нього, а також на підвіски, виготовлені у формі іконки: *ладанка захиш^чайе л^удину в^ід на^урок^іу* (Дол.). Диференційна ознака ‘форма виробу’ в цій мікрогрупі не знаходить вираження на лексичному рівні. Позначення однією лексемою різних за формою прикрас-оберегів може бути обґрунтовано тим, що всі вони є виразниками християнського культу та

виконують функції оберегів. В окремих говірках у сферу номінації цих прикрас втягується і лексема *'ладан*: *'ладан / та'кий ду'кач / 'боз'а там / і там т'рохи 'ладану йе / в'ін так 'пахне* (Мак.).

Отже, головною лексичною одиницею, яка реалізує семантику “нанизані на нитку намистини”, є лексема *намисто*. Узагальнене значення “намисто” реалізують також іменники *коралі, пацьорки, буси*, утворюючи з лексемою *намисто* синонімічний ряд. Номінація за диференційною ознакою ‘матеріал, з якого виготовлено намисто’ здійснюється за допомогою словосполучення з опорною лексемою *намисто* та прикметником, мотивованим матеріалом виготовлення (*намисто коралове, намисто янтарне* тощо). Незважаючи на те, що лексеми *коралі, пацьорки* розвинули узагальнену семантику ‘намисто’, проте випадків, які б фіксували здатність цих слів сполучатися з прикметником-конкретизатором, у говірках нами не засвідчено. У досліджуваній мікрогрупі спостерігаємо явище метонімічного перенесення “матеріал, з якого виготовлено намисто” → “виріб”, яке яскраво демонструють лексеми *коралі* ‘намисто з коралів’ та *перли* ‘намисто з перлин’. У східноподільських говірках відсутня експліцитно виражена номінація *намиста* за диференційною ознакою ‘дорогий матеріал’, ‘дешевий матеріал’. Вірогідно, це пов’язано з тим, що ювелірні вироби з натурального дорогоцінного каміння практично не використовуються у широкому вжитку. Єдиним спеціальним найменуванням виробу з дорогоцінних каменів є запозичена лексема *кольє*.

Вивчення семантичного наповнення групи назв прикрас є актуальним і в інших говірках української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О. И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О. И. Блинова // Вопросы изучения лексики народных говоров. – Л. : Наука, 1972. – С. 92 – 104.

2. Буткова Г. Лексична група «прикрас» в українських художніх текстах I пол. XIX ст. / Г. Буткова // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 267 – 272.
3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с. : іл.
4. Войтів Г. В. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. В. Войтів // Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 149 – 156.
5. Войтів Г. В. Назви прикрас // Г. В. Войтів // Українська історична та діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 31 – 44.
6. Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол.: В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
7. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К.: Наук. думка, 1957. – 222
8. Піцура Т. Назви жіночих прикрас в українських карпатських говорах / Т. Піцура // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 116 – 125.
9. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 341 с.

Джерела дослідження

- Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. – Умань, 2010. – 347 с.
- Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1996. – Т. 1 – 4.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука, В. Г. Складенка. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
- СУМ – Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 1–4. – М.: Прогресс, 1986–1987.

Скорочення назв говірок:

Гран. – Гранів Гайсинський р-н Вінницька обл.

Дол. – Долинівка Гайворонський р-н Кіровоградська обл.

Коч. – Кочержинці Уманський р-н Черкаська обл.

Мак. – Максимівка Уманський р-н Черкаська обл.

Черп. – Черповоди Уманський Черкаська обл.

G. Berezovska

Lexico-semantic group of the names of neck adornment in the dialects of Eastern Podillya.

The article elucidates the structure, formation and functioning of lexico-semantic group of the names of neck adornment in the dialects of Eastern Podillya.

Key words: lexico-semantic group, dialects of Eastern Podillya, names of adornment.